

„OCALIĆ OD ZAPOMNIENIA” – OCHRONA DZIEDZICTWA BIBLIOGRAFICZNEGO W OKRESIE OKUPACJI

Polska kultura podczas II wojny światowej była tłumiona przez okupanta niemieckiego, który był wrogo nastawiony do Polaków i ich kulturalnego dziedzictwa. Prowadzona przez niego polityka miała na celu przeprowadzenie kulturowego ludobójstwa, rezultatem czego śmierć poniosły tysiące uczonych i artystów, a kradzieży lub zniszczeniu uległa znaczna część polskiego dziedzictwa kulturowego i historycznego. Ogromne straty poniosła również bibliografia polska, zarówno spośród pracowników na polu bibliografii, jak i warsztatów oraz materiałów bibliograficznych, gromadzonych przez dziesiątki lat. Mimo ciężkich warunków wojennych i wrogich zarządzeń władz okupacyjnych pracownicy nauki pracowali tajnie na polu bibliografii, kontynuując dawne prace, jak również podejmując nowe.

Stan badań na temat bibliografii polskiej w okresie okupacji przedstawia się nader skromnie. Pierwszej i jedynej dotychczas próby przedstawienia tego zagadnienia w ogólnych zarysach podjął się Józef Korpała w publikacji *Dzieje bibliografii w Polsce* (Warszawa 1969) w rozdziale zatytułowanym *Straty bibliotek i bibliografii w okresie okupacji od 1939 do 1945 r.* Informacje w nim zawarte autor zamieścił również w *Krótkiej historii bibliografii polskiej* (Wrocław 1989). Wiele istotnych danych o stanie bibliografii polskiej w czasie wojny zawierają prace poświęcone poszczególnym przedsięwzięciom bibliograficznym oraz biografie i wspomnieniu o ich twórcach, animatorach, organizatorach. Uwagi na ten temat pojawiają się również na marginesie badań dziejów książki, bibliotek i nauki polskiej.

Celem artykułu jest ukazanie dokonań bibliografii polskiej w czasie okupacji niemieckiej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na źródła inspiracji i motywy (nie licząc patriotycznych), jakimi kierowano się inicjując

---

¹ Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa.

i podejmując prace bibliograficzne, oraz przedstawienie genezy poszczególnych przedsięwzięć, ich dalszych losów oraz znaczenia w ochronie dziedzictwa kulturowego.

Działania wojenne, zwłaszcza planowa, systematyczna akcja eksterminacji kultury polskiej wpłynęły na sytuację polskiej bibliografii, zostały przerwane prace nad wieloma opracowaniami, uległy zniszczeniu biblioteki naukowe i inne warsztaty działań bibliograficznych, wielu pracowników aresztowano, zamęczono w więzieniach i obozach, inni zmarli z wycieńczenia. Stanisław Estreicher poniósł śmierć w obozie Sachsenhausen w grudniu 1939 r., w czasie okupacji zmarli m.in.: Ludwik Bernacki, Kazimierz Piekarski, Zygmunt Mocarski, Marceli Handelsman, Kazimierz Tyszkowski, Roman Longchamps de Berier oraz Władysław Tadeusz Wisłocki.

Największe straty bibliografia polska poniosła wskutek zniszczenia Warszawy w czasie powstania warszawskiego i systematycznego burzenia stolicy po powstaniu. Do niepowetowanych strat należała zagłada wielkich zasobów bibliotecznych rewindykowanych po I wojnie światowej (zbiory Załuskich, Rapperswilu), zwłaszcza rękopiśmiennych prac Józefa Andrzeja Załuskiego z jego *Bibliotheca Polona Magna Universalis* na czele. Spaleniu uległy wypisy Joachima Lelewela, warsztat i dorobek bibliograficzny K. Piekarskiego (Korpała, 1969, s. 248). W tym czasie zginęła wielka bibliografia polska 1901-1925 opracowywana w okresie międzywojennym pod redakcją Jana Muszkowskiego. W momencie napaści hitlerowskiej na Polskę prace nad redakcją dzieła były bardzo zaawansowane. J. Muszkowski kontynuował je do zimy 1943 r., kiedy to musiał opuścić Warszawę. Opracowany materiał sięgał litery R i liczył 120 000 kart (Wilgat, 1986, s. XVI). Cała kartoteka, rozmieszczona w trzech miejscach – największa część była ulokowana w firmie Węgiełek przy ul. Pawiej 56 (Kurek, 2014, s. 135) – uległa zniszczeniu podczas pożaru miasta w czasie powstania warszawskiego. Dla J. Muszkowskiego była to – jak sam określił – „strata podstawowej pracy jego życia” (cyt. za Wilgat, 1986, s. XVI). Dla kultury i nauki polskiej jest to jeden z najdotkliwszych uszczerbków czasu ostatniej wojny. Podobny los spotkał warsztat bibliograficzny Wiktora Hahna, który w sierpniu 1939 r. przygotował korektę ostatnich arkuszy bibliografii Józefa Ignacego Kraszewskiego za 50 lat (1888-1937), liczącą około 2000 pozycji (Hahn, 1946, s. 436). Zaprzepaszczeniu uległ cały nakład w liczbie 1000 egzemplarzy, znajdujący się w drukarni w Łucku (Starnawski, 1972, s. 310). Jedyne ocalone egzemplarze wydrukowanych arkuszy, strzeżony z wielką troską przez autora, zaginął podczas okupacji, podobnie jak rękopis bibliografii.

Wśród strat poniesionych w czasie wojny zanotować również trzeba zniszczenie bądź rozproszenie materiałów do bibliografii pediatrii polskiej XVI-XX w. oraz retrospektywnej bibliografii lekarskiej za lata 1901-1939 w opracowaniu Stanisława Konopki, którą odtworzono po wojnie (Kapuścik, 1988, s. 4). Spłonęła także gotowa do druku bibliografia medycyny

wojskowej w Polsce, przygotowana przez Franciszka Białokura (Dusińska, 1988, s. 11). Taki los podzieliła retrospektywna bibliografia matematyki Samuela Dicksteina, doprowadzona do 1915 r. (Matczuk, 2017, s. 343-344) oraz bibliografia kartografii polskiej i bibliografia druków polskich o Ameryce, zarejestrowanych do XIX w. przez Bolesława Olszewicza (Rzepa, 1972, s. 777). W czasie wojny przepadła również bibliografia Henryka Sienkiewicza, którą przez wiele lat przygotowywał zasłużony organizator i pierwszy dyrektor Biblioteki Narodowej Stefan Demby (Korpała, 1953, s. 200).

Wielką i – jak dotychczas – niezastąpioną stratą było zniszczenie materiałów do retrospektywnej bibliografii śląskiej, zebranych lub pozyskanych przez powstały w 1933 r. Komitet Bibliograficzny przy Bibliotece Sejmu Śląskiego. Opisy przekazano Instytutowi Śląskiemu, który kierownictwo prac nad bibliografią powierzył W.T. Wisłockiemu (Hahn, 1946, s. 436). W 1939 r. gotowy do publikacji materiał był podzielony na trzy części: stare druki, druki nowe, zawartość czasopism. Pierwsza i trzecia część materiałów przepadła w czasie okupacji, z drugiej zaś ocalała tylko część (Koraszewski, 1956, s. 23). Jak stwierdził Franciszek Szymiczek:

Plany Wisłockiego zmierzające do opracowania możliwie pełnej bibliografii śląskiej przedstawiały się imponująco i miały wszelkie dane ku temu, aby w ciągu kilku najbliższych lat stworzyć piękną i możliwie wszechstronną śląską bibliografię retrospektywną o możliwie najpełniejszym zasięgu i zakresie (Szymiczek, 1956, s. 15).

Plany te pokrzyżował wybuch wojny. W 1951 r. wdowa po W.T. Wisłockim przekazała Bibliotece Śląskiej w Katowicach ułamek materiału bibliograficznego, w liczbie około 5000 kart bibliograficznych (Hahn, 1946, s. 436). Miały one stać się podstawą do stworzenia nowej retrospektywnej bibliografii Śląska XIX stulecia. Niestety, nic z tych planów nie wyszło.

W pożodze wojennej zaginął także materiał do retrospektywnej bibliografii filologii klasycznej w Polsce, mozolnie i skrupulatnie gromadzony przez Michała Ambrosa, bibliotekarza Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, na zlecenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Materiał wypełniał aż 16 pudeł (Jankowerny, Jasińska, 1991, s. 12).

Wojna i okupacja hitlerowska przerwały lub zahamowały prace nad wieloma bibliografiami oraz wstrzymały druk prac rozpoczętych. Zaprzestano druku *Bibliografii historii Wielkopolski* Andrzeja Wojtkowskiego. Przed wojną w całości opublikowano tom pierwszy i początek tomu drugiego (bibliografia miejscowości). Przygotowane przez A. Wojtkowskiego materiały do dalszych części, które spłonęły podczas wojny w Archiwum Państwowym w Poznaniu, obejmowały mniej więcej połowę pracy, bibliografię miejscowości od litery *T* do *Ż* oraz cały dział systematyczny, który miał wypełnić tom trzeci. Zachowały się jednak materiały bibliograficzne

zebrane w formie kartoteki przez A. Wojtkowskiego (2000 pozycji) oraz ocalał rękopis zawierający materiał od hasła *Strobowiska* do *Tuczno* (Maczuk, 1994, s. 71). Po wojnie A. Wojtkowski, który związał się z Lublinem i Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, nie przejawiał zainteresowania ewentualnym dokończeniem dzieła (Maczuk, 1994, s. 71). Dopiero w latach 70. sprawą tą zajęło się Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Podobny los spotkał *Bibliografię pomorską 1918-1932*, przygotowaną przez Stefana Vrtela-Wierczyńskiego pod auspicjami Instytutu Bałtyckiego w Toruniu. Zgodnie z aktualną sytuacją polityczną druk bibliografii rozpoczęto od tomu trzeciego, obejmującego dział *Dostęp do morza*. Tom ten został wydrukowany w sierpniu 1939 r. Niestety wszystkie wydrukowane arkusze zaraz na początku okupacji zniszczyli hitlerowcy. Uratowała się tylko ostatnia korekta i kartoteka bibliograficzna. Po wojnie nie podjęto starań o wydanie bibliografii, ponieważ zakres terytorialny bibliografii w nowej rzeczywistości politycznej był nie do przyjęcia (Maczuk, 2001, s. 416).

Przerwie uległ druk *Bibliografii historyczno-prawnej* Karola Koranyiego. W 1938 r. ukazał się pierwszy tom bibliografii za lata 1926-1936, a w pierwszej połowie 1939 r. tom drugi. Tom trzeci miał być wydany przed końcem 1939 r. Kiedy znaczna część materiału bibliograficznego tego tomu była już złożona do druku, wybuchła II wojna światowa. W czasie wojny zaginęły w drukarni materiały do tomu trzeciego. Udało się ocalić jedynie odbitki szrotkowe kilku arkuszy. Po zakończeniu wojny K. Koranyi wznowił pracę nad bibliografią. Jak pisał w przedmowie: „Nie było to rzeczą łatwą, gdyby nie pomoc mojej żony. Z narażeniem życia udało się jej w czasie okupacji uratować zebrane materiały. Po wojnie pomogła mi w dalszym zbieraniu materiału i w jego segregowaniu i przygotowaniu do druku” (Koranyi, 1953, s. 2). Pierwszy powojenny tom wydano w 1953 r., tom drugi w 1959 r., nakładem Towarzystwa Naukowego Toruńskiego. W tomie drugim ukazały się uratowane materiały tomu trzeciego za lata 1926-1936.

Straty materialne bibliografii polskiej byłyby niewątpliwie większe, gdyby nie przeciwdziałanie, często z narażeniem życia, wielu Polaków walczących o zachowanie dziedzictwa kulturowego. Podziemne organizacje oraz pojedyncze jednostki uratowały wiele materiałów bibliograficznych. Niekiedy można było kontynuować prace, np. Polska Akademia Umiejętności w warunkach konspiracyjnych prowadziła prace redakcyjne nad rękopisem tomu 34. *Bibliografii polskiej* Estreicherów. O dramatycznych przygodach związanych z przepisywaniem i zabezpieczeniem tego rękopisu pisze w swej książce Krystyna Grzybowska, córka Stanisława Estreichera (Grzybowska, 1999, s. 15-34). Szczęśliwie ocalał w całości wydrukowany i zbroszowany w pierwszych dniach września 1939 r. 33. tom (zbioru ogólnego) *Bibliografii polskiej* Karola i S. Estreicherów, obejmujący litery *Wi-V*. Wielką w tym zasługą pracowników Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, którzy podjęli się tego zadania pomimo świadomości ryzyka, jakie ponoszą. Ów przed-

ostatni tom musiał w magazynie oczekiwać lepszych czasów. Zaledwie 10 egzemplarzy rozesłano – już po śmierci S. Estreichera – w miejsca „bezpieczniejsze” na wypadek, gdyby hitlerowcy odnaleźli i zniszczyli ukryty nakład (Grzybowska, 1999, s. 12). Jeden z nich, okreśną drogą, udało się przesłać do Paryża, gdzie przebywał Karol Estreicher junior². Udało się również uratować rękopis *Bibliografii polskiej*, obejmujący literę Z. Latem 1939 r. tom ten był gotowy, choć nie zakończony (należało sprawdzić około 500. dzieł znajdujących się poza Krakowem). W przedmowie do 33. tomu *Bibliografii polskiej* podpisanej przez S. Estreichera 25 sierpnia 1939 r. czytamy:

Zbliżająca się do kresu bibliografia druków polskich i dotyczących Polski z okresu XV-XVIII stulecia obejmie tomów dwadzieścia trzy (liczących przeszło 12 000 stron druku w wielkiej ósemce), z których pierwszych dwanaście tomów opracował mój ojciec, ja zaś końcowych jedenaście. Jeżeli nic nie stanie na przeszkodzie mimo zbierających się groźnych chmur, to druk ostatniego tomu rozpocznie się z końcem roku bieżącego lub początkiem przyszłego, a w ten sposób rozległe rozmiarami swymi dzieło dobiegnie wreszcie do końca. Pozostanie tylko wydać uzupełnienia i sprostowania do czego spory materiał przez trzydzieści lat zgromadziłem (Estreicher, 1939, s. V).

Niestety, zamierzenia te nie zostały zrealizowane. Bezpośrednio po wybuchu wojny część rękopisu S. Estreichera zdażył przynieść do domu, ukrywając pod kamizelką po kilka kart. Po jego śmierci córce, K. Grzybowskiej, udało się dotrzeć do sutereny, gdzie przeniesiono księgozbiór, materiały i notatki z pracowni bibliograficznej. Odnalazła rękopis *Bibliografii polskiej*, który wcisnęła na dno stosu papierów. Późnym wieczorem 21 lutego 1940 r. dwie urzędniczki Akademii wspólnie z woźnym przewiozły na dziecinnych saneczkach stos książek i papierów, a wśród nich – w koc owinięty rękopis tomu od litery Z. Po przeprowadzce do mieszkania rodziców (przy ul. Sobieskiego) K. Grzybowska ukryła rękopis w specjalnej skrytce. Sprawę wydania tomu 34. omawiał S. Estreicher w obozie koncentracyjnym ze Stanisławem Kutrzebą, prezesem Polskiej Akademii Umiejętności, wydawcą dzieła. Po zwolnieniu z obozu i powrocie do Krakowa, S. Kutrzeba chciał wywiązać się z obietnicy danej S. Estreicherowi, stąd postanowił wydać dzieło, ale K. Estreicher junior uznał to za niebezpieczne. Innego zdania był S. Kutrzeba, który uważał, że najlepszym zabezpieczeniem bibliografii będzie druk i oddał na ten cel część zakonspirowanych funduszy Akademii. Druk rozpoczęto, złożono kilkanaście szpalt tekstu, ale szybko brulionowy charakter materiału uniemożliwił dalszą pracę. Planowano tom przeredagować, jednak na to nie zgodził się K. Estreicher junior. Ostatecz-

² K. Estreicher junior oddelegowany służbowo do zabezpieczenia dzieł sztuki przed najeźdźcą został następnie bliskim współpracownikiem gen. Władysława Sikorskiego jako kierownik Biura Rewindykacyjnego Rzeczypospolitej Polskiej w Paryżu, a później w Londynie.

nie zapadła decyzja, aby rękopis przepisać na maszynie, w pięciu egzemplarzach. Początkowo pracy tej podjęły się K. Grzybowska wraz z matką, ale przepisywanie szło bardzo powoli. W tej sytuacji Akademia do przepisywania wydelegowała Kazimierza Lepszego³ i Kazimierza Piwarskiego⁴, późniejszych profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego. W obawie o bezpieczeństwo rękopisu K. Grzybowska nie wyraziła zgody na jego wyniesienie i ostatecznie kopiowano tekst w mieszkaniu Estreichera. Była to bardzo ryzykowna decyzja, zwłaszcza wówczas, gdy rękopisem zainteresował się Institut für Deutsche Ostarbeit (Instytut Niemieckich Prac na Wschodzie), powołany w 1940 r. z inicjatywy gubernatora Hansa Franka. Niemieckich uczonych interesowało hasło *Żydzi*, które spodziewali się znaleźć w przepisywanym rękopisie. Próba jego „wypożyczenia” przez Instytut została jednak szczęśliwie udaremniona, dzięki wymyślonej przez K. Grzybowską wersji, zgodnie z którą jej ojciec, obawiając się bombardowania Krakowa, w przeddzień wojny wysłał kilka pak papierów do Lwowa, w tym rękopis tomu 34., które rzekomo zostały umieszczone jako depozyt w Ossolineum (Grzybowska, 1999, s. 30). Jednocześnie K. Grzybowska zaręczyła, że rękopis udostępni Instytutowi, jeżeli uzyska pomoc w odzyskaniu spuścizny naukowej po ojcu. Informacje przekazane przez K. Grzybowską uznano za wiarygodne, w biuletynie Instytutu zamieszczono notatkę, że „niestety, zaginęły bardzo potrzebne Instytutowi rękopisy Stanisława Estreichera i że mimo wskazówek rodziny nie udało się ich odszukać” (Grzybowska, 1999, s. 30-31). I tak oto rękopis szczęśliwie doczekał zakończenia wojny. Po powrocie do ojczyzny K. Estreicher junior przystąpił do druku materiałów do tomu 34. z hasłami na literę *Z-Ż* i kilku tomów uzupełnień. Zadanie to okazało się trudniejsze do urzeczywistnienia, niż można było sądzić pierwotnie. W 1951 r. ukazał się liczący 234 strony zeszyt zawierający hasła *Z-Zał*, w którym znalazło się obszernie hasło *Zaluski*. Prace nad dalszymi częściami tego tomu uległy jednak zahamowaniu. W testamencie K. Estreicher junior napisał: „Katastrofa zamknięcia Akademii Umiejętności jest

³ K. Lepszy (1904-1964), historyk, w 1939 r. habilitował się na Uniwersytecie Jagiellońskim i został docentem w Katedrze Historii Polski Nowożytnej i Najnowszej. Pracował w Bibliotece Czartoryskich i jako sekretarz redakcji *Polskiego słownika biograficznego*. Aresztowany w listopadzie 1939 r. w wyniku Sonderaktion Krakau i więziony do 1941 r. w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen i Dachau. Po zwolnieniu czynny w tajnym nauczaniu. Po 1945 r. ponownie związany z Uniwersytetem Jagiellońskim. Późniejszy profesor i rektor (1962-1964) Uniwersytetu Jagiellońskiego; członek Polskiej Akademii Umiejętności (Wierzbicka, 1994, s. 295).

⁴ K. Piwarski (1903-1968), historyk; w 1931 r. uzyskał habilitację na Uniwersytecie Jagiellońskim. Prowadził studia archiwalne w wielu krajach Europy Zachodniej. Aresztowany wraz z profesorami Uniwersytetu Jagiellońskiego 6 listopada 1939 r. Następnie osadzony w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen, później Dachau. Zwolniony został w 1941 r. Wykładowca tajnego nauczania. Po wojnie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie (1949-1950 rektor); członek Polskiej Akademii Umiejętności (Śreniowska, 1994, s. 409-410).

główną przyczyną, że tom z zakończeniem Z nie ukazał się” (Borowski, 1991, s. 46). Po śmierci K. Estreichera juniora (w 1984 r.) prace nad dokończeniem druku tomu 34. prowadził założony przez niego Zakład Bibliografii Polskiej, obecnie Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów przy Uniwersytecie Jagiellońskim.

Jedną z nielicznych publikacji bibliograficznych, której nakład przetrwał okupację, był *Katalog Biblioteki Szkoły Głównej Handlowej* autorstwa Andrzeja Grodka. Opracowanie i wydanie katalogu zaplanowano jeszcze w 1936 r. w związku z 30-tą rocznicą założenia Szkoły. Wybuch wojny przerwał druk *Katalogu*, będącego prawie na ukończeniu. Po kilkumiesięcznej przerwie udało się w styczniu i lutym 1940 r. wydrukować cały tekst, z wyjątkiem karty tytułowej i wstępu. Ukryty przed Niemcami, został wydany dopiero w połowie 1945 r. Bogactwo materiału, interesujący układ, łatwość korzystania z *Katalogu* sprawiły, że do dziś jest on istotnym i cennym źródłem bibliograficznym. Katalog ten wzbudził zainteresowanie nie tylko wśród ekonomistów, lecz także bibliotekarzy, którzy pozytywnie ocenili metodę jego opracowania (Wodzinowska, 1946, s. 44-48). Wzorem, na którym oparta została jego koncepcja, a nawet szata graficzna, była *A London Bibliography of Social Sciences*, wydawnictwo British Library of Political and Economic Sciences (Uniejewska, 1960, s. 161-162).

We fragmencie natomiast pozostała *Bibliografia historii polskiej 1815-1914*, opracowana przez Halinę Bachulską, M. Handelsmana i Ryszarda Przelaskowskiego. Pierwszy zeszyt stanowiący wstęp do części pierwszej został wydrukowany w czerwcu 1939 r. W chwili wybuchu II wojny światowej materiały bibliograficzne były przechowywane w dwóch egzemplarzach w Gabinetcie Nauk Historycznych. Jeden stanowił kartotekę alfabetyczną, drugi ułożony był rzeczowo według przyjętego planu podziału bibliografii (Kieniewicz, 1954, s. IV). Oba egzemplarze w pierwszych dniach września zostały zabezpieczone w betonowych podziemiach gmachu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (Pałac Staszica). Podczas powstania warszawskiego kartoteka alfabetyczna, wraz z działem biograficznym, uległa w znacznej części zniszczeniu. Kartoteka działowa, którą w początkach okupacji udało się potajemnie przenieść z Pałacu Staszica do domu Wandy Konarskiej, długoletniej uczestniczki prac bibliograficznych w latach przedwojennych, również poniosła straty podczas powstania. Pudła zostały rozrzucone, część kartek bibliograficznych uległa uszkodzeniu, a nawet zniszczeniu, ale ogromną większość materiału uratowali Kazimierz i W. Konarscy (Kieniewicz, 1954, s. IV). Dla *Bibliografii historii Polski XIX wieku* była to strata niepowetowana. Po wojnie H. Bachulska, która w trudnych latach okupacji nie przestała opiekować się cennym zbiorem, na zdekompletowanym egzemplarzu podjęła ponownie prace redakcyjne. Wraz z W. Konarską przystąpiły do porządkowania i scalania uratowanych materiałów. W grudniu 1946 r. na specjalnym posiedzeniu Komisji Historycznej Towarzystwa

Naukowego Warszawskiego powzięto uchwałę o druku *Bibliografii*, nawet mimo bezpowrotnych strat (Płoski, 1958 s. XVI).

W okresie okupacji hitlerowskiej starożytna maksyma głoścąca „Inter arma silent Musea”, nie znalazła odzwierciedlenia w działalności bibliograficznej. Mimo wyjątkowo ciężkich warunków wojennych, bibliografowie pracowali tajnie, kontynuując prace rozpoczęte przed wojną, wszczynając nowe, by je zakończyć i wydać w wolnej Polsce. O podejmowaniu prac bibliograficznych decydował splot różnych pobudek patriotycznych i ideologicznych. Były to z reguły prace indywidualne, na działania zespołowe nie było warunków.

Konspiracyjna praca bibliograficzna koncentrowała się – poza prywatnymi mieszkaniem uczonych – również w legalnych instytucjach naukowych, w których stanowiła podziemny nurt badań bibliograficznych wyzyskujący dostępne zbiory. W Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Narodowej prowadzono bieżącą bibliografię ogólną. Ukończono w konspiracji i opracowano w formie maszynopisu numery 35-52 „Urzędowego Wykazu Druków”, obejmujące materiał wydawniczy sprzed września 1939 r. Kiedy w lipcu 1940 r. z nominacji władz okupacyjnych, przyjętej za zgodą polskiego podziemia, Józef Grycz stanął na czele II Oddziału Staatsbibliothek Warschau, pod którą to nazwą kontynuowała działalność Biblioteka Narodowa, przekonał władze niemieckie o konieczności gromadzenia egzemplarzy wydawnictw ukazujących się w Generalnej Guberni (Słodkowska, 1954, s. 301). Zespół przedwojennego Instytutu Bibliograficznego pod kierunkiem Jadwigi Dąbrowskiej podjął pracę nad rejestracją tych wydawnictw. Konspiracyjnie prowadzono też inne formy działalności: sporządzono zaległe indeksy do „Urzędowego Wykazu Druków”, uzupełniano kartoteki, wyszukiwano polonika zagraniczne w bibliografiach. Ponadto J. Dąbrowska przygotowywała rękopiśmienną bibliografię, uwzględniającą książki konfiskowane przez Niemców w księgarniach warszawskich (Stępniewska, 2002, s. 37). Przez cały czas okupacji personel redakcji „Urzędowego Wykazu Druków” czuwał nad zachowaniem kartotek bibliograficznych i aparatu naukowo-informacyjnego Oddziału Rejestracji. Niestety, wysiłek ten został przekreślony w 1944 r.: pracowników Biblioteki Narodowej wysiedlono z Warszawy, wywieziono zbiory i zdewastowano gmach.

Poza bieżącymi pracami bibliograficznymi w Bibliotece Narodowej prowadzono również – aczkolwiek w ograniczonym zakresie – prace perspektywiczne, dotyczące organizacji bibliografii w powojennej Polsce. Ich inicjatorem był S. Vrtel-Wierczyński, który mimo że został usunięty w 1940 r. przez Niemców z Biblioteki Narodowej, nadal kierował tajnie instytucją. Wybuch wojny nie przerwał prowadzonych przez niego prac nad zmianą koncepcji urzędowej bieżącej bibliografii narodowej. Poza Biblioteką, w warunkach konspiracyjnych, zorganizowano tajne prace teoretyczne i metodologiczne (Wierczyński, 1947, s. 1-2). Miały one na celu reorganizację

urzędowej bibliografii bieżącej narodowej pod względem schematu wydawniczego, aktualnych potrzeb naukowych i księgarskich. W latach 1942-1945 w szczupłym gronie naukowców, bibliotekarzy i księgarzy na tajnych posiedzeniach omawiano zagadnienie wznowienia bezpośrednio po wojnie urzędowej rejestracji druków w czasopiśmie, któremu nadano tradycyjny tytuł „Przewodnik Bibliograficzny” (Sandecki, 2007, s. 97). Przygotowania do wznowienia urzędowej rejestracji druków rozpoczęto już w końcu kwietnia 1945 r. w Krakowie, gdzie na podstawie zasobów Biblioteki Jagiellońskiej zorganizowano tymczasowo stację Instytutu Bibliograficznego. W Krakowie przebywała wówczas przedwojenna redaktorka „Urzędowego Wykazu Druków” – J. Dąbrowska, która została kierownikiem stacji zamiejscowej; do pomocy przydzielono jej trzy osoby (Sandecki, 2007, s. 98). Zespół ten otrzymał zadanie zebrania druków krakowskich i innych tam dostępnych, począwszy od 1 stycznia 1945 r. oraz przygotowania materiałów bibliograficznych na rok bieżący. W czerwcu 1945 r. J. Dąbrowska powróciła do Warszawy oraz pracy w Bibliotece Narodowej, gdzie bez zwłoki przystąpiła do rejestracji w formie kartoteki druków do „Urzędowego Wykazu Druków”. Do publikacji bibliografii chwilowo nie przystępowano z powodu braku odpowiednich funduszy. W tej sytuacji Dyrekcja Biblioteki Narodowej podjęła rozmowy ze Związkiem Księgarzy Polskich i Polskim Towarzystwem Wydawców Książek, zakończone zawarciem umowy 30 kwietnia 1946 r., na mocy której redakcja bibliografii pozostawała nadal w Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Narodowej, lecz sprawy wydawnicze i administracyjne przekazano wspomnianym wyżej organizacjom. Prace zainicjowane przez S. Vrtela-Wierczyńskiego przyniosły efekty już w połowie listopada 1946 r. w postaci pierwszego zeszytu „Przewodnika Bibliograficznego”.

Utajniony nurt badań bibliograficznych miał miejsce także w Państwowym Muzeum Zoologicznym w Warszawie. Od 1 stycznia 1940 r. do 1 sierpnia 1944 r. kilkusobowy personel Muzeum pod administracją cywilnych władz okupacyjnych mógł przeprowadzać jedynie prace porządkowo-konserwacyjne zbiorów i złożonych depozytów, bez pracy badawczej. Oficjalnie czynna była tylko stacja obrączkowania ptaków. Ale także tu, korzystając z dostępu do biblioteki, z inicjatywy i pod kierunkiem zoologa prof. Mariana Gieysztor (1900-1961) (Feliksiakowa, 1967, s. 127-128) prowadzono konspiracyjne zbieranie materiałów do bibliografii biologii polskiej za lata 1918-1939. Po wojnie prace były kontynuowane przez zespół pod kierunkiem Kazimierza Tarwida. Zebrany materiał był uzupełniany i opracowany ostatecznie przez specjalistów z poszczególnych dyscyplin. W 1953 r. materiały te Zakład Zoologii Uniwersytetu Warszawskiego przekazał Instytutowi Zoologicznemu PAN. Ostatecznie znalazły się one w Archiwum Działu Historii Zoologii Instytutu.

W czasie okupacji również w innych bibliotekach naukowych prowadzono różne prace bibliograficzne, przeważnie indywidualnie. Wiele fun-

damentalnych studiów bibliograficznych podjął Adam Bar, pełniący przed wojną funkcję kierownika Oddziału Czasopism Biblioteki Jagiellońskiej, które następnie prowadził i po wojnie. W trakcie zatrudnienia w Bibliotece kontynuował przygotowanie bibliografii filozofii polskiej, co zapoczątkował jeszcze w 1930 r. Do chwili wybuchu wojny główny zrąb kartoteki bibliograficznej był zebrany i znajdował się w Bibliotece Jagiellońskiej. Ocalenie tej bibliografii A. Bar zawdzięczał poświęceniu i oddaniu magazyniera Jana Pietrasa, który z opieczetowanego przez gestapo gmachu „Jagiellonki” dostał się sobie tylko wiadomym wejściem magazynowym i przeniósł kilka ciężkich plecaków wyładowanych kartotekami bibliografii do mieszkania bibliografa przy ul. Siennej (Korpała, 1955, s. 38). Bez maszyny do pisania, której posiadanie było zresztą zabronione, autor spisu przepisywał bibliografię z kartotek i doprowadził ją do 1939 r. (Poznański, 1955, s. 264). Po zakończeniu wojny zainteresował nią Polską Akademię Umiejętności i w styczniu 1946 r. na posiedzeniu Komisji Historii Filozofii Polskiej Akademii Umiejętności przedstawił zgromadzony przez siebie materiał, obejmujący przeszło 80 000 pozycji uporządkowanych historycznie. Zanim Akademia przystąpiła do druku tej bibliografii, nastąpiła jej likwidacja i powstanie Polskiej Akademii Nauk. Bibliografię po różnych perypetiach przejął Komitet Nauk Filozoficznych PAN, który potraktował ją jako materiały do bibliografii uzupełnionej o literaturę filozoficzną do 1950 r. Wielki trud wytrwałego bibliografa nie poszedł na marne. Na kilka tygodni przed zgonem A. Bar otrzymał korektową odbitkę pierwszego tomu bibliografii, zawierającej bibliografię filozofii doby Oświecenia w Polsce (1750-1830). Ukazanie się całości tej kilkutomowej bibliografii będzie wielką i trwałą zasługą A. Bara.

W 1943 r. A. Bar rozpoczął również gromadzenie materiałów do bibliografii literackiej XIX w., obejmującej nie tylko druki zwarte, lecz także artykuły literackie we wszystkich czasopismach polskich i zagranicznych (Czachowska, 1979, s. 152). Po wyzwoleniu kontynuował nadal pracę na podstawie zasobu Biblioteki Jagiellońskiej. Liczba opracowanych w 1948 r. czasopism wynosiła 128 tytułów, a kartoteka liczyła 25 0000 fiszek. A. Bar zainteresował tą pracą organizujący się w roku 1948 r. Instytut Badań Literackich, który umożliwił mu zorganizowanie w Bibliotece Jagiellońskiej pracowni bibliograficznej. W 1953 r. zespół krakowski zakończył zbieranie materiałów literackich w Krakowie i jego plon przejęła pracownia bibliograficzna Instytutu Badań Literackich w Warszawie. Dalszego uzupełniania i meliorowania kartoteki zaniechano w 1970 r. Obecnie bibliografia, zwyczajowo nazywana kartoteką Bara, stanowi jedno z istotniejszych i najobszerniejszych źródeł danych bibliograficznych dotyczących literatury polskiej XIX i pierwszej połowy XX w., a także ówczesnej krytyki literackiej, artystycznej czy filmowej. Po wielu latach dzieło to zostało udostępnione w formie bazy danych i oddaje ogromne zasługi badaniom historycznoliterackim.

Z niezwykłą pasją podczas okupacji niemieckiej prace bibliograficzne prowadził też Kazimierz Budzyk, bibliotekarz w Dziale Starych Druków Biblioteki Narodowej w latach 1937-1944, gdzie od 1939 r. zajmował się dokumentowaniem bogatego zbioru konstytucji sejmowych z XVII w. (Bajor, 2002, s. 65; Budzyk, 1952, s. [V]). Bibliografia ta, częściowo zniszczona podczas powstania warszawskiego, została odtworzona i opublikowana w 1952 r. Jak pisała Alodia Kawecka-Gryczowa:

Wynikająca stąd niekompletność rejestracyjna, w niczym nie zmienia faktu, że autor pracy wprowadził do badań i bibliografii tego specjalnego materiału nowe metody, że na podstawie swoistego rodzaju odchyień typograficznych występujących w obrębie tego samego nakładu konstytucji (szczególne znaczenie miało dla badacza przemieszanie kolumn na arkuszach w niektórych egzemplarzach) ustalił jako pierwszy z polskich badaczy technikę oboczności składów. Jest to trwały wkład Kazimierza Budzyka do studiów nad dawną książką polską (Kawecka-Gryczowa, 1965, s. 22).

W okresie okupacji powstały również dwa spisy bibliograficzne ważne dla studiów nad recepcją obcych pisarzy w Polsce i stosunków literackich Polski z innymi narodami.

Marian Toporowski, filolog i bibliotekarz (Gomulicki, 1972, s. 142-145), zatrudniony w 1935 r. w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, na warsztacie miał bibliografię puszkinianów polskich. Pierwsze wydanie tego dzieła ukazało się tuż przed wybuchem wojny w pracy *Puszkina 1837-1937* (Kraków 1939) oraz samodzielnie wydawniczo, opublikowane w niewielkim nakładzie w tym samym roku. Nakład ten – zanim został rozpozsechniony – uległ zniszczeniu w czasie wojny, a sama książka stała się rzadkością bibliograficzną (Toporowski, 1950, s. 7). Praca miała charakter pionierski, zawierała odkrywczy zarys bibliograficzno-literacki poświęcony recepcji Aleksandra Puszkina w Polsce. Po wojnie posługiwano się nią w odpisie maszynowym. Fakty te świadczyły o przydatności pracy, a liczne pozytywne oceny zachęciły autora do jej wznowienia i uzupełnienia. Wydana w 1950 r. bibliografia *Puszkina w Polsce* stanowiła gruntowne kompendium wiedzy o polskich przekładach twórczości A. Puszkina oraz poświęconych mu pracach polskich autorów w okresie od 1820 do 1949 r. (Orłowski, 1991, s. 145-146). Zawierała ona o 60% więcej materiału niż wydanie pierwsze. Walory naukowe owej pracy natychmiast dostrzegli recenzenci, wśród nich tak wytrawny bibliograf jak Piotr Grzegorzcyk, który pisał: „Rzadko zdarza się bibliografia tak odkrywcza, instruktywna i ciekawa, sporządzona z taką pasją i znanstwem oraz nakładem trudu, jak rzecz Toporowskiego. Zarazem stanowi ona przykład jak wiele może dać nauce sumienna analityczna bibliografia” (Grzegorzcyk, 1950, s. 426).

Bibliografia M. Toporowskiego ma fundamentalne znaczenie dla badaczy dziejów sławy literackiej A. Puszkina w Polsce.

W warunkach konspiracyjnych powstała również praca *Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800-1939 w świetle bibliografii* Waleriana Preisnera, romanisty i bibliotekarza, pracującego w okresie międzywojennym i w latach okupacji (1923-1945) w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie (Jastrzębowski, 1986, s. 176-177). Podczas pobytu we Włoszech (1929-1930), gdzie odbywał uniwersytecki kurs uprawniający do nauki języka włoskiego, rozpoczął zbieranie materiałów do dziejów polsko-włoskich stosunków kulturalnych i literackich (Burdziej, 2011, s. 208).

Na genezie pracy złożyły się – pisał autor – dwa główne czynniki: 1. Bezpośrednie zetknięcie się i bliższe poznanie Włochów; 2. Nabranie przekonania o potrzebie zebrania i opracowania materiałów bibliograficznych, dotyczących stosunków polsko-włoskich, oraz o niezaprzeczalnej użyteczności tej pracy dla badań naukowych w tym zakresie (Preisner, 1949, s. 17).

Pracę nad zbieraniem materiałów prowadził autor planowo i systematycznie w latach 1932-1944. Zebrawszy około 14 000 pozycji, W. Preisner zastosował metodę statystyczną i bibliograficzno-dokumentacyjną. Metoda statystyczna podaje liczbowe wyniki badań oraz ilustruje za pomocą podziału zebranych materiałów według piśmiennictwa rozwój i przebieg stosunków literackich polsko-włoskich. Natomiast metoda bibliograficzno-dokumentacyjna poprzez rejestrację piśmiennictwa polskiego i włoskiego ukazuje całokształt stosunków literackich polsko-włoskich. Praca wyszła w 1949 r. nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu z zasiłku Prezydium Rady Ministrów I Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty. Bibliografia ta zasługuje na wyróżnienie jako dzieło wówczas pionierskie, a do dziś zachowujące użyteczność.

W czasie wojny bibliografowie starali się w miarę możliwości wykorzystać czas przestoju w legalnej działalności bibliograficznej na przygotowanie potrzebnych zestawień. Takim opracowaniem był *Indeks alfabetyczny do „Dodatków” Bibliografii polskiej Cz. 3. K. Estreichera*, sporządzony przez Marię Dembowską, pracującą w latach 1941-1942 w Bibliotece Ordynacji Zamojskiej. Zainspirował ją do tych działań płk. Marian Łodyński, który w czasie II wojny światowej współdziałał w akcji ochrony zbiorów i pracował honorowo w tej Bibliotece (Sadowska, 2007, s. 19). *Indeks* ukazał się w postaci powielanej w 1942 r. (Stasiak, 2007, s. 107), a następnie został opublikowany w 1950 r. Była to jedyna praca bibliograficzna opracowana i wydana w czasie wojny. Jak pisał Józef Korpała: „znakomicie ułatwia korzystanie z uzupełnień w dziele Estreichera” (Korpała, 1952, s. 72). Warto nadmienić, że *Indeks* był debiutem bibliograficznym M. Dembowskiej, od którego wywodzą się jej późniejsze zainteresowania metodą opracowania dzieła K. Estreichera.

Do prac wykonanych niemal w całości w czasie okupacji należała *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do roku 1940*, opracowana przez dwóch franciszkanów – Joachima R. Bara i Wojciecha Zmarza. Plan bibliografii ułożony został w roku 1938 (Bar, Zmarz, 1947, s. 8-9). Mimo wybuchu wojny autorzy nie odstąpili jednak od powziętego zamiaru, bo – jak pisali we Wstępie – „tępienie nauki polskiej i niszczenie kultury polskiej tym więcej nas pobudzały do ratowania, chociażby w zapiskach bibliograficznych, chlubnej przeszłości narodowej” (J. Bar, W. Zmarz, 1947, s. 8). W różnych bibliotekach prywatnych przeglądano dziesiątki i setki tomów i w ten sposób ciągle gromadzono materiały bibliograficzne. Przyspieszenie prac umożliwiło ustąpienie wojsk okupacyjnych i lepszy dostęp do bibliotek publicznych. W dniu 20 czerwca 1947 r. J.R. Bar w Towarzystwie Naukowym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego przedstawił gotową bibliografię. Towarzystwo zobowiązało się ponieść koszty jej wydania, z uwagi na doniosłość opracowania dla nauki polskiej. We wrześniu tegoż roku został przygotowany do druku rękopis tomu drugiego za lata 1800-1940. W tym samym roku został wydany tom drugi „jako bardziej potrzebny”, bo obejmujący cały XIX w. oraz pierwsze czterdzieści lat XX w. Tom pierwszy miał się ukazać w 1948 r., ale ostatecznie wyszedł w 1960 r.

Twórczością bibliograficzną w latach okupacji zajmował się także Zygmunt Klemensiewicz, lekarz krakowski i kolekcjoner ekslibrisów polskich oraz literatury na ich temat, ostatni przed 1939 r. prezes Koła Miłośników Ekslibrisów w Krakowie (Suma, 2016, s. 111-112). Pierwsze wiadomości o przystąpieniu Z. Klemensiewicza do opracowania *Bibliografii ekslibrisu polskiego* ukazały się w prasie w 1939 r., początkowo w postaci ulotki do artystów – grafików, a następnie jako notatka przeznaczona dla ogółu, zamieszczone w czasopiśmie „Silva Rerum” (Chwalewik, 1952, s. V). Praca pomyślana początkowo raczej jako uzupełnienie drugiego wydania *Bibliografii ekslibrisu polskiego* (wyd. 2 Kraków 1932) Kazimierza Reychmana, przybrała rozmiary przewyższające niemal dziesięciokrotnie skromny przyczynek. Znaczną część zadań Z. Klemensiewicz wykonał w okresie okupacji. Wyników swoich badań nie zdążył opublikować. Rejestr ukazał się po śmierci kolekcjonera (zmarł w 1948 r.), w 1952 r., z przedmową Edwarda Chwalewika. Bibliografia ta, owoc wieloletnich trudów autora, zawiera zestawienie literatury polskiej i obcej dotyczącej znaku książkowego w Polsce od 1874 do 1948 r., uzupełnione przez Helenę Lipską do 1950 r.

Do prac bibliograficznych opracowanych w czasie okupacji, a opublikowanych po wojnie należy również *Bibliografia F.F. Chopina* Bronisława Edwarda Sydowa (Szczenińska, 1972, s. 868). Poznanie i przedstawienie życia i twórczości Fryderyka Chopina stało się dlań misją naukowca i pisarza. Jednak bezpośrednim powodem, który skłonił B.E. Sydowa do przygotowania bibliografii, było zniszczenie przez hitlerowców pomnika F. Chopina oraz surowy zakaz grania jego utworów na koncertach i w loka-

lach publicznych. Jak pisał w przedmowie: „Wobec takiej sytuacji stało się koniecznością i obowiązkiem zebranie wszystkich materiałów publicystycznych dotyczących Fryderyka Chopina” (Sydow, 1949, s. VII). B.E. Sydow penetrował istniejące w Warszawie składy dokumentów, poszukując informacji bibliograficznych (Kurek-Kokocińska, 2013, s. 173). Mieczysław Idzikowski, syn wydawcy i księgarza Leona Idzikowskiego, który prowadził w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 119 księgarnię i skład nut, wspominał ten trudny okres następująco:

Jego codzienne wizyty podczas okupacji (prócz kilkumiesięcznej przerwy wskutek aresztowania przez hitlerowców) należały do stałej marszruty w poszukiwaniu materiałów chopinowskich. Notował nerwowo i na pozór chaotycznie na licznych kartkach, które trzymał po kieszeniach pałta i ubrania. Notował łapczywie i gonił dalej. Spotkać go można było we wszystkich antykwariatach i ocalałych bibliotekach okupowanej, gnębionej łapankami i egzekucjami Warszawy (Idzikowski, 1963, s. 12).

Bibliografia F.F. Chopina B.E. Sydowa, opłacona z zasiłku Prezydium Rady Ministrów i Ministerstwa Oświaty, ukazała się drukiem w nakładzie 1100 egzemplarzy w 1949 r., dla uczczenia setnej rocznicy śmierci F. Chopina. Publikację, o objętości 586. stron, wydało Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Do czasu ukazania się *Bibliografii* polski świat naukowy i muzyczny zainteresowany piśmiennictwem o F. Chopinie miał do dyspozycji jedynie nieliczne bibliografie załącznikowe. B.E. Sydow zatem to autor pierwszej polskiej bibliografii chopinowskiej, zrealizowanej w formie odrębnej publikacji. Ogromne poświęcenie i trud B.E. Sydowa nie zostały należycie i w pełni docenione przez ówczesne władze, które bezceremonialnie oszukały go przy wypłacie honorarium autorskiego. Fakt ten tak wspomina córka B.E. Sydowa:

w pamiętną sobotę, 28 października 1950 roku (soboty były wówczas dniami roboczymi), wypłacono ojcu gotówką honorarium w wysokości trzystu tysięcy złotych. Być może celowo namówiono go, by zabrał te pieniądze do domu i by złożył je w banku w poniedziałek. Wysypał dumnie z aktówki na naszych zdumionych oczach stos pakietów nowych, czerwonych stu-złotówek. W niedzielę rano przypadła mi w udziale bolesna w efekcie misja nabycia w kiosku i doręczenia ojcu gazety z hiobową wieścią o wymianie pieniędzy. Zabranie gotówki do domu kosztowało ojca dwie trzecie jego honorarium w nowych złotych (Sydow, 2012, s. 7).

Po upływie dwóch lat od śmierci B.E. Sydowa do rąk zainteresowanych użytkowników trafiła kontynuacja dzieła pt. *Suplement do Bibliografii F.F. Chopina* (Warszawa 1954). Dzieło B.E. Sydowa jest jedyną pełną

bibliografią F. Chopina w Polsce, obejmującą wraz z suplementem druki do 1950 r. (11 527 pozycji w układzie działowym).

Dwa lata po opublikowaniu bibliografii F. Chopina w opracowaniu B.E. Sydowa, w 1952 r., ukazała się *Bibliografia utworów Joachima Lelewela* przygotowana przez Helenę Hleb-Koszańską przy współpracy Marii Kotwiczówny. Zainteresowanie twórczością J. Lelewela u H. Hleb-Koszańskiej, pracownicy Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, zrodziło się w 1934 r., kiedy pod jej opiekę przekazano zbiory wybitnego uczonego. Doprowadziła ona do wyodrębnienia kolekcji i utworzenia Ośrodka Dokumentacji Joachima Lelewela, którego jednym z zadań było opracowanie pełnej dokumentacji bibliograficznej podmiotowo-przedmiotowej uczonego. W 1938 r. podjęto systematyczne prace nad bibliografią podmiotową, równoległe do prowadzonej już bibliografii przedmiotowej oraz dokumentacji ikonograficznej. Wiele cennego materiału do bibliografii J. Lelewela przyniósł półroczny pobyt naukowy H. Hleb-Koszańskiej w Belgii, Francji, Anglii i Niemczech, opłacony przez Fundusz Kultury Narodowej. W latach 1937-1938 r. w tym celu penetrowała tamtejsze biblioteki (Czerniatowicz, 1991, s. 52). Do tego czasu zebrała około 700 pozycji (Bilikiewicz-Blanc, 2003, s. 21). Te interesujące i ważne poczynania bibliograficzne przekreśliła, niestety, wojna. W grudniu 1939 r. H. Hleb-Koszańska została zwolniona z Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego wraz z dyrektorem Adamem Łysakowskim i prawie całym personelem bibliotecznym. Pozbawiona warsztatu pracy nad J. Lelewelą zaniechała dalszych działań nad bibliografią uczonego i podjęła pracę społeczną na rzecz uchodźców, organizując punkty biblioteczne i akcje kulturalno-oświatowe. Nie porzuciła jednak myśli o opracowaniu bibliografii J. Lelewela. Skrzętnie zgromadzone materiały bibliograficzne H. Hleb-Koszańska wywozła po wojnie do Polski (Sadowska, 2003, s. 12). Prace nad bibliografią kontynuowała w latach 1946-1949 w Państwowym Instytucie Książki. Dzieło było gotowe w 1950 r. Finansowej pomocy na ukończenie jego redagowania udzielił Instytut Badań Literackich, któremu po zlikwidowaniu Państwowego Instytutu Książki w Łodzi przekazano (na krótki czas) prowadzenie badań dotyczących książki i czytelnictwa oraz gromadzenia i ogłaszania materiałów z tych dziedzin (Czachowska, 2003, s. 47). Bibliografia została wydana w 1952 r. w serii „Prace Bibliograficzne Instytutu Badań Literackich”. Był to pierwszy i zarazem ostatni tom tej serii. *Bibliografia utworów Joachima Lelewela* miała duże znaczenie nie tylko dla nauk historycznych, dla historii literatury, ale i dla wszystkich innych dziedzin, którymi interesował się J. Lelewel. Była wzorem bibliografii osobowej znakomicie opracowanej metodycznie. H. Hleb-Koszańska do końca czynnego życia pracowała nad uzupełnieniem tej bibliografii.

Do prac bibliograficznych, zapoczątkowanych już przed wojną, a kontynuowanych w czasie okupacji i opublikowanych po II wojnie światowej należy zaliczyć dzieło *Teoria bibliografii w zarysie* S. Vrtela-Wierczyńskiego,

będące rozszerzoną i zmienioną wersją rozprawki *Bibliografia. Jej istota, przedmiot i początki* (Lwów 1923).

Pisałem ją podczas wojny i okupacji w Warszawie – wspomina autor – w latach 1941-1944 przy poparciu finansowym jednej z najpoważniejszych firm księgarskich, która udzieleniem zasiłków umożliwiła autorowi pracę. Nielatwo było wówczas o skompletowanie potrzebnej literatury przedmiotu i nieodzownych dzieł pomocniczych, a także o spokój wewnętrzny i harmonię, tak niezbędną we wszystkich pracach naukowych (Vrtel-Wierczyński, 1951, s. VII-VIII).

Tekst pracy był sporządzony w trzech egzemplarzach: w rękopisie i dwóch maszynopisach. Jeden z maszynopisów, złożony w księgarni Gebethnera i Wolffa (przy ul. Zgoda), spalił się w powstaniu warszawskim. Drugi maszynopis szczęśliwie ocalał wraz z rękopisem i księgozbiorem prywatnym S. Vrtela-Wierczyńskiego w piwnicy zburzonego domu (na Żoliborzu). Dzięki temu, po wojnie, autor mógł pomyśleć o przygotowaniu książki do druku. Została ona wydana w 1951 r. przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. Jest to do dzisiaj w polskiej literaturze bibliologicznej fundamentalna praca o teorii bibliografii. W książce S. Vrtel-Wierczyński uwzględnił stan badań i literaturę przedmiotu do 1939 r.

Pomimo ciężkich warunków okupacyjnego życia, wielu ludzi nauki intensywnie pracowało na polu bibliografii. Wykazali oni niebywałą odwagę, odporność i hart ducha w ratowaniu materiałów bibliograficznych. Nie zaprzestali pracy bibliograficznej, świadomi jej znaczenia i doniosłości. Tępienie nauki polskiej i niszczenie kultury polskiej tym więcej pobudzały do ratowania, chociażby w formie zapisów bibliograficznych, chlubnej przeszłości narodowej. Podejmowaną podczas okupacji działalność bibliograficzną podtrzymywała wiara i nadzieja na pomyślny koniec wojny. Cechowała ją rozległość zainteresowań, poczynając od bibliografii narodowej, dziedzinowej, zagadnieniowej, osobowej, kończąc na teorii bibliografii. Prace te często miały charakter pionierski i stanowią trwały wkład w dorobek bibliografii polskiej.

Bibliografia

Bajor, A. (2002). Prace bibliograficzne Kazimierza Budzyka. *Studia Bibliologiczne*, 14, 54-70.

Bar, J., Zmarz, W. (1947). *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do 1940 roku*. T. 1 za lata

1800-1940. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Bilikiewicz-Blanc, D. (2003). Bibliografia i zawód bibliografa w ujęciu Heleny Hleb-Koszańskiej. W: *Helena Hleb-Koszańska bibliotekarz i bibliograf*. Mate-

- riaty z Sesji Jubileuszowej w 100 rocznicę urodzin. Warszawa, 10 czerwca 2003 (s. 19-33). Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Borowski, A. (1991). Karol Estreicher młodszy i Bibliografia polska. W: J. Cygańska [et. al.] (red.). *Z warsztatu bibliografa*. (s. 37-49). Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Budzyk, K. (1952). *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII wieku w Polsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Burdziej, B. (2011). Walerian Preisner i jego Italia. *Litteraria Copernicana*, 1(7), 206-212.
- Chwalewik, E. (1952). Przedmowa. W: Z. Klemensiewicz. *Bibliografia ekslibrisu polskiego*. (s. V-VI). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czachowska, J. (2003). Helena Hleb-Koszańska we wspomnieniach. W: *Helena Hleb-Koszańska bibliotekarz i bibliograf. Materiały z Sesji Jubileuszowej w 100 rocznicę urodzin*. Warszawa, 10 czerwca 2003 (s. 46-53). Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Czachowska, J. (1979). *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce*. Wrocław [et.al]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czerniatowicz, J. (1991). W centrum działalności bibliograficznej – Helena Hleb-Koszańska. W: J. Cygańska [et. al.] (red.). *Z warsztatu bibliografa*. (s. 50-59). Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Dusińska, H. (1988). Stanisław Konopka jako twórca polskiej bibliografii lekarskiej. *Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej*, 34(341/342), 10-14.
- Estreicher, S. (1939). *Bibliografia polska*. T. 33. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Feliksiakowa, J. (1967). Stan bibliografii biologicznych w Polsce w latach 1945-1965. W: *Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografowa*. Warszawa 20 czerwca 1966. *Referaty i dyskusja* (s. 127-142). Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Gomulicki, J. W. (1972). Marian Jerzy Toporowski (1901-1971). Wspomnienie pośmiertne. *Twórczość*, 4, 142-145.
- Grzegorzczak, P. (1950). [Rec.] M. Toporowski. Puszkin w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki. *Pamiętnik Literacki*, 2, 421-429.
- Grzybowska, K. (1999). *Estreicherowie. Kronika rodzinna*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Hahn W. (1946). O potrzebach bibliografii polskiej. *Życie Nauki*, 1, 431-438.
- Hleb-Koszańska, H., Kotwiczówna, M. (1952). *Bibliografia utworów Joachima Lelewela*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Idzikowski, M. (1963). Bronisław Edward Sydow (1886-1952). *Ruch Muzyczny*, 7, 12-15.
- Jankowerny, W., Jasińska, M. (1991). Bibliotekarz, bibliograf, pedagog – Michał Ambros. W: Janina Cygańska (red.) et al. *Z warsztatu bibliografa* (s. 9-15). Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Jastrzębowski, L. (1986). Preisner Walerian. W: I. Treichel (red.). *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement* (s. 176-177). Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Kapuścik, J. (1988). Stanisław Konopka twórca Głównej Biblioteki Lekarskiej. *Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej*, 34(341/342), 3-9.
- Kawecka-Gryczowa, A. (1965). Kazimierz Budzyk bibliograf i księgoznawca. *Przegląd Biblioteczny*, 33(1), 20-26.
- Kieniewicz, S. (1954). Przedmowa. W: H. Bachulska [et. al.] (oprac.). *Bibliografia historii Polski 1815-1914. Tom wstępny* (s. III-VII). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koranyi, K., Koranyiowa, J. (1953). *Bibliografia historyczno-prawna za lata 1937-1947*. T. 1. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Koraszewski, J. (1956). Głos w dyskusji. W: A. Knot (red.). *Pierwsza Konferencja Naukowa Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Wrocław 20-21 XI 1953. Referaty i dyskusja* (s. 23-24). Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Korpała, J. (1952). Dzieje Bibliografii polskiej Karola Estreichera. *Przegląd Biblioteczny*, 20(1), 54-75.
- Korpała, J. (1953). *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich.
- Korpała, J. (1955). Adam Bar jako bibliograf. *Biuletyn Miesięczny Biblioteki Jagiellońskiej*, 5, 29-40.
- Korpała, J. (1969). *Dzieje bibliografii w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Kurek, B. (2014). Jan Muszkowski kontynuatorem prac Karola Estreichera czyli historia pewnej bibliografii. W: G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki (red.). *Jan Muszkowski. Ludzie, epoka, książki. Tradycje i kontynuacje* (s. 123-136). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kurek-Kokocińska, S. (2013). Rozwój bibliografii chopinowskiej w Polsce. *Zagadnienia Informatyki Naukowej*, (1), 73-174.
- Matczuk, A. (1994). *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych*. Lublin: Wydawnictwo Antoni Dudek.
- Matczuk, A. (2001). Jak powstawała „Bibliografia pomorska 1918-1932”. W: K. Skupieński, P. Dymmel, B. Trelińska (red.), *Droga historii. Studia ofiarowane profesorowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (s. 403-417). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Matczuk, A. (2017). Działalność Samuela Dicksteina w zakresie polskiej retrospektywnej bibliografii matematycznej. *Wiadomości Matematyczne*, 53(2), 331-351.
- Orłowski, J. (1991). Zapomniane polskie przekłady z Puszkina. *Studia Rossica Posnaniensia*, 21, 145-157.
- Płoski, S. (1958). Przedmowa. W: S. Płoski (red.), *Bibliografia historii Polski XIX wieku. T. 1. 1815-1831* (s. XV-XVIII). Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Poznański, M. (1955). Adam Bar. *Przegląd Biblioteczny*, 23(3/4), 261-269.
- Preisner, W. (1949). *Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800-1939 w świetle bibliografii*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Rzepa, Z. (1972). Bolesław Olszewicz bibliotekarz, bibliograf, bibliofil (1893-1972). *Roczniki Biblioteczne*, 16(3/4), 771-782.

- Sadowska, J. (2003). Helena Hleb-Koszańska – bibliotekarz, bibliograf, dyrektor Instytutu Bibliograficznego. W: *Helena Hleb-Koszańska bibliotekarz i bibliograf. Materiały z Sesji Jubileuszowej w 100 rocznicę urodzin. Warszawa, 10 czerwca 2003* (s. 7-18). Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Sadowska, J. (2007). Profesor Maria Dembowska w służbie bibliografii, bibliotekarstwa i informacji Naukowej. W: J. Sadowska (red.), *Maria Dembowska. W kręgu bibliografii, bibliotekarstwa i informacji naukowej. Księga jubileuszowa w 70-lecie pracy zawodowej* (s. 15-32). Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Sandecki, J. (2007). *Stefan Vrtel-Wierczyński. W kręgu bibliografii i bibliotekarstwa*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Słodkowska, E. (1964). Instytut Bibliograficzny w Polsce. *Biuletyn Instytutu Bibliograficznego*, 7(4), 257-324.
- Starnawski, J. (1972) Hahn Wiktor. W: I. Treichel (red.), *Słownik pracowników książki polskiej* (s. 310). Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stępniewska, D. (2002). Dąbrowska Jadwiga. W: H. Tadeusiewicz (red.), *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II* (s. 37). Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Suma, T. (2016). Klemensiewicz Zygmunt (1874-1948). W: M. Rządowolska (red.), *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement IV* (s. 111-112). Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Szczawińska, E. (1972). Sydow Bronisław. W: I. Treichel (red.), *Słownik pracowników książki polskiej* (s. 868). Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szymiczek, F. (1956). Stan i potrzeby bibliografii śląskiej. W: A. Knot (red.), *Pierwsza Konferencja Naukowa Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Wrocław 20-21 Xi 1953. Referaty i dyskusja* (s. 9-27). Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sydow, A.S. (2012). Bronisław Edward Sydow (1886-1952). Wspomnienie. *De Musica*, 16(1-14). Pobrane 10 kwietnia 2018, z [http://www.demusica.pl/cmsimple/images/file/sydow_de_musica_XIII_2012\(2\).pdf](http://www.demusica.pl/cmsimple/images/file/sydow_de_musica_XIII_2012(2).pdf)
- Sydow, B.F. (1949). *Bibliografia F.F. Chopina*. Warszawa: nakład Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Uniejewska, H. (1960). Andrzej Grodek jako bibliotekarz i bibliograf. *Przegląd Biblioteczny*, 27,(2), 160-166.
- Śreniowska, K. (1994). Piwarski Kazimierz. W: *Słownik historyków polskich* (s. 409-410). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Toporowski, M. (1950). *Puszkין w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki*. Kraków: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Vrtel-Wierczyński, S. (1947). Wznowienie bibliografii. *Książka i Kultura*, 3(3), 1-2.
- Vrtel-Wierczyński, S. (1951). *Teoria bibliografii w zarysie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wierzbicka, M. (1994). Lepsi Kazimierz. W: *Słownik historyków polskich* (s. 295). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wilgat, J. (1986). Szkic o historii i metodzie Bibliografii Polskiej 1901-1925. W: J. Wilgat (red.), *Bibliografia polska 1901-1939. T. 1. A – Bars*. (s. X-XIX). Wrocław [et. al.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Wodzinowska, M. (1946). [Rec.] Katalog Biblioteki. Szkoła Główna w Warszawie.

T. 1: *Nauki ekonomiczne i handlowe. Przegląd Biblioteczny*, 14(1/2), 44-48.

Alicja Matczuk

„Save from forgetting” – salvage of Polish bibliographic heritage in times of World War II

Abstract

Notwithstanding harsh conditions and a number of hostile administrative orders during German occupation of Poland during World War II, Polish bibliographers continued their professional activities underground. Indeed, these conditions motivated scientists and bibliographers to individually or collectively rescue Polish cultural heritage, including the records of Polish literature. These activities often put their careers and lives at risk as the occupant fiercely pursued the policy of cultural genocide.

Bibliographic Institute of National Library continued work on compiling general current bibliography, issuing Polish list of printed works (“Urzędowy Wykaz Druków”, No 35-52), collecting specimens of literature issued in General Government and collecting bibliographic material. Jan Muszkowski worked on *Polish bibliography for 1901-1925*, Wiktor Hahn – on bibliography of Józef Ignacy Kraszewski.

Among prime examples of bibliographic works commenced before 1939, continued during the World War II and finalized afterwards, there were bibliographies compiled by Kazimierz Budzyk (*Bibliography of Polish parliamentary legal acts*), Walerian Preisner (*Polish-Italian literary relations in light of bibliography in years 1800-1939*), Bronisław Edward Sydow (*Bibliography of F.F. Chopin*), Zygmunt Klemensiewicz (*Bibliography of Polish exlibris*), Marian Toporowski (*Pushkin in Poland, bibliographical and literary outline*). Among works compiled almost entirely during the war one needs to mention *Polish bibliography of canon law until 1940* Grey Friars Joachim R. Bar and Wojcich Zmarz. Also Adam Bar continued his extensive bibliographical work during the war, continuing his retrospective work on literary and philosophical bibliography.

Key words: salvage of bibliographic heritage, bibliography, 1939-1945

Alicja Matczuk

**„Ocalić przed zapomnieniem” – ochrona dziedzictwa bibliograficznego
w czasie okupacji**

Streszczenie

Położenie polityczne, w jakim znalazł się naród polski w okresie okupacji hitlerowskiej, wyzwoliło w środowisku naukowym, bibliotekarskim i bibliograficznym dążność do ratowania dziedzictwa bibliograficznego. Pojedyncze jednostki, często z narażeniem życia, uratowały wiele materiałów bibliograficznych i działały w celu ich ocalenia. Szczególnej wagi nabrały sprawy rejestracji piśmiennictwa polskiego, jego ochrona przed zniszczeniem i zapomnieniem. W okresie okupacji hitlerowskiej, mimo ciężkich warunków wojennych i wrogich zarządzeń władz niemieckich, bibliografia polska pracowała tajnie, kontynuując dawne prace i podejmując nowe.

W Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Narodowej prowadzono bibliografię bieżącą ogólną i opracowano w postaci powielanej dalsze zeszyty „Urzędowego Wykazu Druków” (nr 35-52), gromadzono egzemplarz obowiązkowy druków wydanych w Generalnej Guberni oraz zbierano materiały bibliograficzne. Jan Muszkowski pracował nad *Bibliografią polską 1901-1925*, a Wiktor Hahn nad bibliografią Józefa Ignacego Kraszewskiego.

Na czoło prac bibliograficznych, zapoczątkowanych już przed wojną, kontynuowanych w czasie okupacji, a wydanych po wojnie, wysuwają się bibliografie Kazimierza Budzyka (*Bibliografia konstytucji sejmowych*), Waleriana Preisnera (*Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800-1939 w świetle bibliografii*), Bronisława Edwarda Sydowa (*Bibliografia F.F. Chopina*), Zygmunta Klemensiewicza (*Bibliografia ekslibrisu polskiego*), Mariana Toporowskiego (*Puszkin w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki*). Do prac wykonanych niemal w całości w czasie wojny należy *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalazku druku do roku 1940* opracowana przez dwóch franciszkanów Joachima R. Bara i Wojciecha Zmarza. Szeroko zakrojone prace bibliograficzne podjął w czasie wojny również Adam Bar, kontynuując opracowanie retrospektywne bibliografii literackiej i filozoficznej.

Słowa kluczowe: ochrona dziedzictwa bibliograficznego, bibliografia, 1939-1945